

Patryk Witzak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

OBRAZ KOSMOSU RODZINNEGO W PROZIE KOBIECEJ PIERWSZEJ FALI EMIGRACJI ROSYJSKIEJ (NA MATERIALE WYBRANYCH UTWORÓW NINY BERBEROWEJ I IRINY ODOJEWCEWEJ)

Mircea Eliade w swojej słynnej rozprawie *Sacrum a profanum* konstatował:

Charakterystyczne dla tradycyjnych społeczeństw jest oczywiste dla nich przeciwieństwo między zamieszkiwanym przez nie obszarem a otaczającą je nieznaną i nieokreśloną przestrzenią. Ich obszar to „świat” (ściślej mówiąc: „nasz świat”), **kosmos**; reszta nie stanowi już kosmosu, lecz swego rodzaju „inny świat”, obcą bezładną przestrzeń [...] [wyróżnienie – P.W.]¹.

Swego rodzaju kosmosem, w rozumieniu Eliade, można określić rodzinę – podstawową komórkę społeczną – ewokującą skojarzenia z uporządkowaniem, bezpieczeństwem i spokojem. Jest to jednak obraz wyidealizowany, który często zostaje zaburzony przez różnego rodzaju czynniki, zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Kolejne pęknięcia, pojawiające się na płaszczyźnie szczęścia rodziny, powodują, że w życie jej członków zaczyna wkraczać inny obcy świat przynoszący niepokój: „«Nasz świat» – jak pisał Eliade – jest kosmosem, dlatego wszelki atak z zewnątrz grozi obróceniem go w «chaos»”². Przenikanie elementów obcego świata i chaosu w przestrzeń rodziny, a co za tym idzie zniekształcenie jej obrazu w utworach literackich, znajduje się w centrum naszego zainteresowania w niniejszym artykule.

Znaczenie rodziny w życiu społecznym narodu literatura rosyjska akcentowała już od czasów średniowiecza, wystarczy wspomnieć chociażby o *Domostroju* (Домострой). Problematyka rodzinna szczególnie znaczenia nabrała jednak w literaturze XIX wieku, a na głównego propagatora jej wartości wyrósł Lew Tołstoj. Danuta Szymonik trafnie zauważa, że w dziewiętnastowiecznej literaturze rosyjskiej rozpad rodziny jest oceniany jednoznacznie negatywnie i interpretuje się go jako karę za grzechy. W dziełach Fiodora Dostojewskiego to zepsucie moralne i upadek duchowy pociągają za sobą degradację rodziny. Również i w Tołstojowskiej *Annie Kareninie* (Анна Каренина) złamanie powszechnie przyjętych zasad moralnych (zburzenie ładu rodzinnego) rozpatrywane

1 M. Eliade, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Warszawa 2008, s. 28.

2 *Ibidem*, s. 48.

jest w kategorii grzechu i przynosi nieuniknioną karę³. Antoni Semczuk, oceniając problematykę rodzinną poruszoną w *Annie Kareninie*, stwierdził:

[...] dramat Anny wiązał jej czyn z załamaniem się porządku moralnego, społecznego i obyczajowego w Rosji lat 70. [...] W utworze zęgnął się [Tołstoj – P.W.] z wizją uporządkowanego świata, która towarzyszyła mu w czasach *Wojny i pokoju* [...]⁴.

Temat rozkładu kosmosu rodzinnego frapował również przedstawiciele emigracji rosyjskiej pierwszej fali, i oni stali się bowiem bezwolnymi świadkami rozpadu świata jaki znali – świata trawionego przez rewolucję bolszewicką. O ile w literaturze przedstawiciele starszego pokolenia możemy zaobserwować kontynuowanie tołstojowskiej tradycji kreowania mitu szczęśliwego dzieciństwa, o tyle w prozie młodszych emigrantów często podejmowana była polemika z kanonem literackim, w związku z czym konstruowane w ich utworach obrazy rodziny dalekie były od ideału.

Za spoiwo łączące rodzinę powszechnie uważana jest kobieta. Już od czasów najdawniejszych mężczyzna wypełniał w rodzinie przede wszystkim funkcje instrumentalne, tzn. był odpowiedzialny za byt materialny i bezpieczeństwo, kobieta natomiast odgrywała rolę ekspresyjną, czyli zapewniała dzieciom opiekę i oparcie emocjonalne⁵. Oczywiście współcześnie taki model rodziny z przypisywaniem konkretnych ról w zależności od płci zostałby przez wielu poddany krytyce, jednak faktem jest to, że w rosyjskiej literaturze emigracyjnej pierwszej fali to właśnie kobiety szczególnie celnie ujęły problemy ówczesnych rodzin. Dużą popularnością wśród czytelników rosyjskich na emigracji cieszyła się tzw. proza bytu traktująca o życiu codziennym na obczyźnie uciekinierów z Rosji⁶. Do najbardziej wyrazistych przedstawicielek tego nurtu literackiego zaliczyć można Ninę Berberową oraz Irinę Odojewcewą, dlatego też to właśnie na przykładzie wybranych utworów tych właśnie autorek prześledzone zostaną literackie kreacje rodziny w prozie kobiet-emigrantek.

Warto podkreślić, iż odzwierciedlanie na stronicach emigracyjnych opowiadań, nowel i powieści obrazów rodziny, tzn. mikrokosmosu stanowi ważne źródło historyczne i może posłużyć do rekonstrukcji makrokosmosu, w tym przypadku stworzenia całościowego obrazu życia codziennego na wygnaniu. W związku z tym Irina Truszkowa konstatuje:

У микроисторических изысканий в последнее время выявляется особая актуальность, связанная с введением в научный оборот сведений о жизни и деятельности не только

3 D. Szymonik, *Rosyjska powieść rodzinna Srebrnego Wieku*, Lublin 2003, s. 62.

4 *Historia literatury rosyjskiej*, t. 2, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1976, s. 332.

5 Zwolennikiem takiego funkcjonalistycznego modelu rodziny z wyraźnym podziałem ról kobiety i mężczyzny był m.in. słynny socjolog Talcott Parsons. Patrz: A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2007, s. 134.

6 Terminu *бытовая проза* używa Władimir Agienosow. Patrz: В. Агеносов, *Литература русского зарубежья*, Москва 1998, s. 10.

героев, исторических личностей, но и простых людей. Микроанализ, детальное исследование, биографии «маленьких» людей, история повседневности – все это корректирует официальную или макро-историю⁷.

Z literackim obrazem rodziny nierozzerwalnie powiązany jest motyw domu, który rozpatrywać możemy nie tylko w kategorii budynku, dachu nad głową, ale także szerzej – jako wspólnotę rodzinną⁸. Dom jest leksemem silnie naładowanym znaczeniowo. Iwona Anna Ndiaye wywodzi cały szereg zależności semantycznych interesującego nas pojęcia. Są wśród nich: budynek, własny kąt, miejsce zamieszkania, rodzina, gospodarstwo domowe, ojczyzna⁹. W kontekście literatury emigracyjnej szczególnego znaczenia nabiera rozumienie domu jako ojczyzny. W przypadku emigrantów mamy bowiem do czynienia z podwójną bezdomnością – pozbawieni ojczyzny nie są oni w stanie często stworzyć także domu w znaczeniu rodziny. Starsze pokolenie emigrantów znalazło sposób na walkę z bezdomnością, tą dosłowną i duchową. Sięgali oni myślami do przedrewolucyjnej Rosji, błogiego i beztroskiego okresu dzieciństwa. Iwan Bunin, Iwan Szmielow i Borys Zajcew zwrócili się ku gatunkowi powieści autobiograficznej i kreowali wyidealizowane obrazy Rosji i swoich gniazd rodowych. Wracanie myślami do przeszłości pozwoliło choć na chwilę zniwelować poczucie beznadziei towarzyszące im na wygnaniu. W trudniejszej sytuacji znaleźli się młodszy emigranci, którzy często nie mieli możliwości skryć się pod kloszem beztroskich wspomnień. Do tej właśnie grupy należały Berberowa i Odojewcewa, które zdecydowały się pisać o tym, co znały najlepiej, tj. o trudach codzienności emigranta.

Odkrywczym nie będzie stwierdzenie, że pełna rodzina składa się z ojca, matki i dzieci, jak jednak wynika z większości utworów Berberowej i Odojewcewej, na emigracji było to zjawisko nieczęste. Z reguły obie autorki pisały o losach ludzi samotnych, wegetujących emocjonalnie gdzieś na marginesie życia społecznego. Kiedy już na kartach opowiadań i powieści emigrantek pojawiała się rodzina, to zazwyczaj była ukazywana w niepełnej formie. Najczęściej mamy do czynienia z samotną matką i jej dziećmi (taki model rodziny pojawia się m.in. w powieściach *Izolda – Изольда* (1929) i *Anioł śmierci – Ангел смерти* (1928) Odojewcewej, a także w utworze *Rozkazodawczyni – Повелительница* (1932) Berberowej. O ojcach się nie wspomina, autorki nie wyjaśniają powodów ich nieobecności, jednak możemy się domyślić, że wielu ojców i mężów nie dotarło szczęśliwie na zachód Europy, ginąc w czasie ucieczki, bądź też pozostając

7 И. Трушкова, *Особенности реконструкции провинциальной исторической повседневности в произведениях российских писателей XIX-XX вв.*, [w:] *Эпока а литература і язык в Словіаншчыніе Вшходніе*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013, s. 25.

8 M. Zaśko-Zielińska, *Dom w polszczyźnie i innych językach słowiańskich*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin 1997, s. 43.

9 I.A. Ndiaye, *Hipertrofia tęsknoty za utraconym domem w poezji emigrantów rosyjskich „pierwszej fali”*, Olsztyn 2008, s. 27.

w ojczyźnie i broniąc jej do ostatniej kropli krwi. Należy podkreślić, iż zakładaniu nowych rodzin nie sprzyjały warunki finansowe. Niemożność zaspokojenia własnych podstawowych potrzeb materialnych sprawiała, że marzenia o posiadaniu dzieci najczęściej nigdy się nie urzeczywistniały. Przede wszystkim obawiano się na emigracji narodzin dziewczynek, które nie tylko nie poprawiały, ale wręcz pogarszały sytuację materialną rodziny. Nieco lepiej przyjmowani byli chłopcy, którzy mogli liczyć na zatrudnienie we francuskich fabrykach samochodowych lub na zaciągnięcie do armii francuskiej. Tak Berberowa w swojej autobiografii *Podkreślenia moje* (*Курсив мой*) pisała o przeciętnej rodzinie emigrantów w Paryżu:

Chłopcy są w większej cenie niż dziewczęta: to przyszli żołnierze Francji i rodzice uzyskują po ich urodzeniu francuskie obywatelstwo. Dziewczynki nie wyzwalają emigrantów ze stanu „apatrydów”. Dzieci graseją wymawiając rosyjskie „r”; tatuś pracuje u Renault albo jest kierowcą taksówki, albo też kelnerem w restauracji Dzwony Moskiewskie; mamusia zdobije bieliznę angielskim haftem, albo robi kapelusze; starsza siostra prezentuje stroje Chanel; brat jest posłańcem w sklepie spożywczym Pyszmana¹⁰.

Opisana wyżej sytuacja rodzinna niestety nie była spotykana zbyt często. Mało która rodzina miała to szczęście, że wszyscy jej członkowie znaleźli w Paryżu zatrudnienie i mogli zapewnić przyzwoitą przyszłość swoim dzieciom. O tych ciemniejszych odcieniach życia emigrantów rozprawiała Berberowa w swojej beletrystyce. Szczególnie realistycznie sytuację bytową wygnańców z Rosji mieszkających w Paryżu przedstawiła ona w powieści *Ostatni i pierwsi* (*Последние и первые*, 1929). Autorka w następujący sposób opisała jedną z dzielnic zamieszkiwaną przez rosyjskich uchodźców:

Сюда не доносилось жужжание и рев моторов, здесь была нищета – и облака над нею. На окнах, видимо давно немых, не было занавесок, но разглядеть что-либо в них было невозможно [...] Люди здесь жили не только в первом этаже, но и в подвале, окна которого приходились вровень с землей и куда заглянувши можно было увидеть каменный с выбоинами пол и немногочисленную домашнюю рухлядь¹¹.

Symbolicznego znaczenia nabiera w utworze Berberowej opis agonii małego chłopca w jednym z wyżej opisanych mieszkań. Śmierć dziecka i bezsilność wobec tego wydarzenia jest najgorszym, co może spotkać rodzinę. Bezduszny Paryż i trudne warunki, jakie miasto to dyktowało przybyszom z odległej Rosji sprawiły, że mały Paszka umierać musiał w samotności, bez wsparcia rodziców:

Пашка помер! [...] Во двор толпились любопытные; маленькая дверь в подвал была приоткрыта. Кто там убивался над трупом Пашки? Отец? Мать? Пока еще никто,

¹⁰ N. Berberowa, *Podkreślenia moje. Autobiografia*, przeł. E. Siemaszkiewicz, Warszawa 1998, s. 365.

¹¹ Н. Берберова, *Последние и первые*, [w:] eadem, *Биянкурские праздники*, Москва 2011, s. 222-223.

пока суетились там чужие женщины. Матери и вообще-то не было, отец должен был прийти домой не раньше ночи¹².

Warto dodać, że jeśli o ojcach w prozie Berberowej i Odojewcewej już się wspomina, to nie odgrywają oni wiodącej roli w rodzinie, trzymają się zazwyczaj na uboczu, nie dając potrzebnego wsparcia lub wręcz wprowadzając chaos (np. opowiadania *Święto – Праздник* (1929), *Sucha słoma – Сухая солома* (1927), *Pola elizejskie – Елисейские поля* (1927) Odojewcewej; powieści *Ostatni i pierwsi* i *Bez zachodu – Без заката* (1938) Berberowej). Tym samym Berberowa i Odojewcewa odchodzą od zakorzenionego w dziewiętnastowiecznej literaturze rosyjskiej patriarchalnego modelu rodziny. Taki stan rzeczy można wiązać z nasileniem się ruchów feministycznych i emancypacją kobiet również w dziedzinie literatury. Zoja Kuca w związku z tym konstatuje:

Феминистки призывают представительниц женского пола писать о себе, делая акцент на телесности женского творчества, войти в рамки текста и тем самым заявить о своем самосознании и своей идентичности, создать альтернативное писание по отношению к мужскому, наконец, создать новый дискурс в письме, отличный от фаллоцентрического¹³.

Rzeczywiście wiele bohaterek Berberowej i Odojewcewej to kobiety silne psychicznie, niezależne, świadome swojej seksualności. Należy jednak podkreślić, że owa niezależność niekoniecznie wynika z chęci akcentowania swojej siły i życiowej zaradności, lecz spowodowana jest koniecznością radzenia sobie i walki o byt nie tylko własny, lecz nierazko również swoich dzieci. Szczególnie w prozie Odojewcewej widać, że emancypacja emigrantek często jest iluzoryczna. Kobiety – na zewnątrz silne i wyzwolone – w rzeczywistości marzą tylko o jednym – o podporządkowaniu się mężczyźnie, znalezieniu kogoś, na kim będzie można się oprzeć. Losy bohaterek Odojewcewej to nieustanna, rozpaczliwa wręcz, walka o znalezienie mężczyzny, walka wynikająca z tęsknoty za rodziną. Autorka memuarów *Na brzegach Sekwany* (*На берегах Невы*, 1967) nie daje jednak swoim bohaterkom zaznać spełnienia. Poszukiwania miłości zamiast upragnionego szczęścia przynoszą cierpienie, często nawet śmierć. Liza, bohaterka powieści *Izolda*, popełnia samobójstwo razem z ukochanym ściganym za morderstwo przez francuski wymiar sprawiedliwości. Strach przed samotnością i utratą bliskiej osoby okazuje się silniejszy niż przerażenie, jakie wywołuje śmierć¹⁴. Liuka z powieści *Anioł śmierci* uwodzi mężczyznę swojej siostry, doprowadzając tym samym do jej śmierci. Również i Ania – protagonistka noweli *Pola elizejskie* – odbija narzeczonego swej kuzynki, która

12 *Ibidem*, s. 230.

13 Z. Kuca, *Женское письмо на примере Н. Берберовой и Н. Тэффи. Как и о чем писали писательницы-эмигрантки*, [w:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku: konteksty – estetyka – recepcja*, red. A. Woźniak, Lublin 2013, s. 207.

14 И. Одоевцева, *Изольда*, [w:] *eadem, Зеркало. Избранная проза*, Москва 2011, s. 464.

z rozpaczki podejmuje się próby samobójczej. Zatem bohaterki utworów Odojewcewej to kobiety potrafiące zawalczyć o własne szczęście, ale również bezwzględne, niezważające na uczucia innych osób. Mamy tu do czynienia z pewnego rodzaju zachwianiem norm moralnych, ze sformowaniem się nowego systemu wartości, w którym własne szczęście przedkładane jest nad dobro innych. Emblematem rodziny jest oddanie i poświęcenie, dlatego też próby budowania nowego gniazda rodzinnego kosztem innych osób najczęściej kończą się niepowodzeniem. Można więc, mimo tendencji emancypacyjnych, dostrzec w prozie Odojewcewej pewne elementy moralizatorstwa charakterystyczne dla literatury rosyjskiej XIX wieku.

Poszukiwanie mężczyzny często wynikało także nie tyle z potrzeby obdarzenia kogoś uczuciem, lecz z bardziej przyziemnych powodów – chodziło o zapewnienie sobie bezpieczeństwa materialnego. Asia – bohaterka opowiadania *Wyspa jaśminowa* (*Жасминовый остров*, 1926) – w towarzystwie czternastoletniej siostry Miki, podróżuje po Francji i próbuje dobrze wyjść za mąż za obcokrajowca. Niestety kolejne próby kończą się niepowodzeniem, a sytuacja sióstr robi się coraz bardziej niepewna. Asia bez owijania w bawełnę wyjaśnia młodszej siostrze:

Ты не маленькая. Пора бы тебе понять. У нас нет больше денег. Я продала последнее кольцо, чтобы приехать сюда. Если я не выйду замуж до осени, мне нечем будет платить за тебя в пансионе. Ты должна будешь начать служить и останешься недоучкой¹⁵.

Nie ma wątpliwości, że to nie stworzenie rodziny dla Miki, lecz pieniądze są priorytetem Asi. Podobnymi pobudkami kierowała się Wiera – bohaterka powieści *Bez zachodu* Berberowej – która za Andrieja wyszła nie z miłości, ale z czystego wyrachowania – małżeństwo pozwoliło jej opuścić pogrążoną w rewolucji Rosję i zacząć nowe życie w Paryżu. Związek z rozsądku nie przyniósł jednak oczekiwanego szczęścia. Wegetatywny stan duszy Wiery odzwierciedla opis jej paryskiego mieszkania:

[...] огромные холодные комнаты с высокими потолками, с полукруглыми окнами, обшитые темным деревом, затянутым грубым шелком. [...] А под толстыми коврами скрывался черный скрипучий паркет в щелях, и в солнечный день в столбе пыли у портьеры было видно, как тяжело летит с кисти на кисть сытая моль¹⁶.

Powyższy opis doskonale ukazuje, że zapewnienie sobie dachu nad głową nie jest tożsame z posiadaniem domu, rozumianego jako miejsce bezpieczne, swoisty azyl, do którego lubimy powracać. Trudną emocjonalną sytuację Wiery utrudnia związenie się z mężczyzną, którego nigdy nie kochała. Dodatkowo śmiertelna choroba Andrieja sprawiła, że ich mieszkanie zamieniło się w grób jeszcze za życia jego mieszkańców. Wierze wciąż towarzyszyła niewyobrażalna tęsknota za posiadaniem dziecka, które mogłoby

15 И. Одоевцева, *Жасминовый остров*, [w:] eadem, *Зеркало...*, s. 68.

16 Н. Берберова, *Без заката*, Москва 2011, s. 11.

choć w niewielkim stopniu wypełnić wewnętrzną pustkę („В квартире не было ни ребенка, ни животного, которые могли бы учуять ее приход”¹⁷; „она пожалела, что в доме нет ребенка или животного”¹⁸). Nieustępujące poczucie przygnębienia stawało się bodźcem do powrotów do okresu dzieciństwa. Wiera z rozrzewnieniem wspominała okres beztrioskiej młodości, petersburskie mieszkanie i ukochaną matkę, którą zostawiła, uciekając przed bolszewikami:

Она [matka Wiery – P.W.] пахла, как пахли когда-то молодые женщины, никогда не употреблявшие ни духов, ни притираний и носившие подкрахмленное белье. [...] Вера становилась ей тяжела, но она все продолжала сажать ее к себе на колени, удивлялась, как мало похожа ее громоздкая дочь на нее. Они обнимались тогда сладко и длительно, прижимались друг к другу с нежностью, целовались долго и звонко, признавались друг другу в огромной, вечной любви¹⁹.

Matka najczęściej symbolizuje w literaturze autorytet moralny, opiekę, przewodnictwo, bezpieczeństwo, miłość i troskę. Obraz rodzicielki wykreowany przez Berberową koresponduje z dwoma podstawowymi archetypami matki w kulturze – mitologiczną Demeter i Matką Boską. Reprezentują one wzory macierzyństwa utożsamianego z całkowitym oddaniem dziecku i cierpieniem²⁰. Również matka Wiery jest typem rodzicielki cierpiącej, która namawia córkę na opuszczenie kraju, zdając sobie sprawę z tego, że jest to jedyna szansa na godne życie. Własne emocje – rozrywające uczucie tęsknoty – dla matki nie mają najmniejszego znaczenia. Najważniejsze jest dobro dziecka. Należy jednak pamiętać, iż wykreowany przez Berberową w powieści *Bez zachodu* idealny obraz matki pochodzi sprzed rewolucji, z okresu beztrioski. Kreacje matek-emigrantek często znacznie odbiegają od wymienionych wyżej archetypów. W powieści *Rozkazodawczyni* Berberowa pisze o matce, która porzuciła swoje dzieci w imię walki o własne szczęście, ponieważ jej nowy partner nie akceptował dorosłych synów – Iwana i Saszy. W jednym z listów do Iwana matka próbowała się usprawiedliwić:

Ведь в жизни живем мы только раз, и если бы я осталась с вами и не уехала с Гарри, я не имела бы возможности посылать вам эти деньги, которые с трудом у него выпрашиваю, конечно, не говоря, что для вас. А если ты думаешь, дорогой мой Ваня, что я продалась, то ты совершенно не прав, потому что это была любовь. Захватила она меня всю до последнего вздоха, и я не могла ей противиться, тем более, что человек он был благородный из прекрасной семьи²¹.

17 *Ibidem*, s. 12.

18 *Ibidem*, s. 14.

19 *Ibidem*, s. 30.

20 A. Popławska, E. Białek, D. Lech, *Słownik symboli*, Warszawa 2014.

21 Н. Берберова, *Повелительница*, [w:] eadem, *Повелительница. Роман, рассказы, пьеса*, Москва 2010, s. 10-11.

Z przytoczonego fragmentu jasno wynika, iż matka Iwana i Saszy nie żałuje swojego czynu. Trudno nie przyznać jej racji, że miała prawo do walki o własne szczęście, ale całkowity brak skruchy i stawianie swoich potrzeb ponad potrzeby dzieci znacznie odbiega od zakorzenionego w kulturze ideału matki. Wybór pani Torn (takie nazwisko bohaterka przyjęła, wychodząc za mąż) był czysto egoistyczny, gdyż nawet wpłaty pieniędzy dla swoich dzieci, o których wspomina w liście, były niezwykle rzadkie i w żaden sposób nie ułatwiały ich trudnej paryskiej egzystencji.

Do motywu matki-egoistki sięga również Odojewcewa. W powieści *Izolda* głównym zajęciem Natalii Władimirownej – matki Koli i Lizy, było poszukiwanie bogatego mężczyzny, który miał zapewnić jej dostatnie życie. Jednak i w tym przypadku, podobnie jak w utworze Berberowej, matka nie brała pod uwagę potrzeb swoich dzieci. Co więcej, nie przyznawała się do nich, chcąc uchodzić za młodszą, niż była w rzeczywistości:

Они [Колѧ и Лиза – P.W.] все-таки были ужасно большие, ее дети, они ужасно старили ее, и она никогда ни за что не призналась бы, что она их мать. Она их кузина, они сироты. Поэтому она их и воспитывает²².

W końcu Natalia Władimirowna porzuciła dzieci, udając się w podróż z jednym ze swoich kochanków. Po wyjeździe przysłała im zaledwie jedną pocztówkę, w której poza pozdrowieniami przypominała, żeby w listach nie nazywać jej mamą, lecz Nataszą. Od tego momentu matka nie była już wspomniana przez Kolę i Lizę, którzy trudy życia na emigracji musieli już znosić sami, bez wsparcia do niedawna najbliższej im osoby²³. Maria Rubins trafnie konstatuje, że:

В контексте русской литературы подобная трактовка материнства противоречила толстовскому же образу идеальной, ангелоподобной «маменьки», который перешел со страниц *Детства* в иные произведения, став неизменной частью мифа о счастливом детстве²⁴.

Dodajmy, że obraz matki w prozie Berberowej i Odojewcewej, stając w opozycji do dominującego w rosyjskiej tradycji literackiej idealnego wizerunku rodzicielki, jednocześnie korespondował z desakralizowanym obrazem matki w kulturze zachodnioeuropejskiej. Wspomnieć wystarczy o archetypicznej Medei czy Emmie Bovary.

Ukazanie przez Berberową i Odojewcewą matek odartych z charakterystycznych dla nich atrybutów, jakimi są miłość i cierpienie, pociągnęło za sobą niecodzienną prezentację młodszej generacji rodzin. Innymi słowy, doszło do zamiany ról – to młodsze pokolenie okazało się odpowiedzialniejsze i postawiło przed sobą zadanie podtrzymywania ledwie tlącego się jeszcze ogniska domowego. We wspomnianych powieściach

22 И. Одоевцева, *Изольда...*, s. 335.

23 *Ibidem*, s. 391.

24 М. Рубинс, *Парижская проза Ирины Одоевцевой*, [w:] И. Одоевцева, *Зеркало...*, s. 19.

Izolda i *Rozkazodawczyni* ich autorki sięgają do toposu łączenia ze sobą cech młodości i starości²⁵. Zarówno Liza (*Izolda*), jak i Iwan (*Rozkazodawczyni*) przy całej swej młodzieńczej witalności przejawiają cechy właściwe dla ludzi dojrzałych, cechy, które powinny być przypisane ich rodzicom. Szczególnie jest to widoczne w postawie Iwana, który robi wszystko, aby jego młodszy brat Sasza zdobył odpowiednie wykształcenie i kiedyś zapewnił im życie na odpowiednim poziomie. Liza natomiast, stając w obronie moralności brata Koli i ukochanego Andrieja, poświęca własne życie. Należy podkreślić, że występowanie owych toposów nie było czymś całkowicie nowym w literaturze rosyjskiej. „Dziewczęce staruszki” i „chłopięcy starcy” pojawiali się w pisarstwie Srebrnego wieku, co było przejawem „nastrojów i atmosfery epoki przejściowej”²⁶.

Warto wspomnieć także o tym, iż bieda i trudy życia na emigracji często powodowały rozpad rodzin przybywających z Rosji. Perspektywa lepszego dostatniego życia okazywała się dla wielu kobiet bardziej pociągająca niż lojalne trwanie przy mężu, który nie potrafił odnaleźć się w nowej sytuacji i sprostać wymaganiom żony. Historie porzucających mężów kobiet często pojawiają się na stronicach utworów Odojewcewej. Tatiana Aleksandrowna – protagonistka opowiadania *Epilog* (*Эпилог*, 1926) – jest nieusatysfakcjonowana swoim paryskim egzystowaniem, choć w Petersburgu też żyła skromnie. Stolica Francji rozbudzała jednak nadzieje na odmienienie swojego losu. Tatiana wprost przyznaje, że nie kocha już swojego męża i otwarcie spotyka się z Jansonem, który namawia ją na przeprowadzkę do Londynu, moralność nie pozwala jej jednak zostawić męża. Ostatecznie Siergiej, nie chcąc stać na drodze do szczęścia żony, wyjeżdża, pozostawiając jej wolną rękę. Tatiana szybko jednak przekonała się, że pieniądze nie dają pełnego szczęścia. Widok cmentarza skłania bohaterkę Odojewcewej do refleksji:

Сколько памятников, сколько крестов. Вот я хожу здесь, а могла умереть давно и лежать как они [...] Что же мне делать? Жизнь все равно уходит, а счастья у меня нет... [...] Прежде мне все-таки было легче. Прежде я думала, что деньги такое счастье. А теперь мне даже не о чем мечтать²⁷.

W innym miejscu opowiadania czytamy:

Вот ее комната... [Tatiany – P.W.] Вот ее драгоценности и платья, о которых она так мечтала когда-то. Зачем они ей, толстый ковер на полу, но такое чувство, будто под ногами камни и сырая земля этой томительной, бесконечной прогулки... Камин ярко горит, но ей холодно, точно кругом все еще туман и дождь. [...] Она встала и зажгла

25 E.R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie Średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997, s. 110-114.

26 D. Szymonik, *op. cit.*, s. 83.

27 И. Одоевцева, *Эпилог*, [w:] eadem, *Зеркало...*, s. 41-42.

все лампы. «Ведь и у меня была собственная жизнь и муж... А теперь, что же это такое? Ничего нет. И ничем нельзя помочь. Я сама виновата»²⁸.

W tym fragmencie po raz kolejny mamy do czynienia za ledwie z iluzją domu, domem w znaczeniu dachu nad głową, a w rzeczywistości z tzw. antydomem. „Zazwyczaj dom rodzinny – jak pisze Danuta Szymonik – jest miejscem, do którego wraca się z przyjemnością, to przestrzeń przytulna i miła”²⁹. W utworze Odojewcewej nawet miękkie dywany i kominek nie są w stanie stworzyć atmosfery przytulności, kiedy obok nie ma naprawdę bliskiej osoby. Niewielkim ucieszeniem okazują się dla Tatiany listy od męża – jednak jak się okazało, opisywane w nich podróże były wymyślone, sam Siergiej natomiast zmarł.

Jeszcze tragiczniej przedstawiają się losy bohaterki opowiadania *Święto* Odojewcewej. Anna Nikołajewna stanęła przed trudniejszym dylematem niż Tatiana Aleksandrowna, gdyż porzuciła nie tylko męża, lecz także kilkuletnią córkę Ołę. Mąż zagroził, że zabije Annę, jeśli spróbuje zabrać ze sobą dziecko. W tym przypadku miłość matki do dziecka okazała się jednak silniejsza od własnego bezpieczeństwa. Pod nieobecność męża Anna Nikołajewna porwała córkę i spędziła z nią kilka wspaniałych dni – więcej nie miała okazji, ponieważ mąż dotrzymał obietnicy i ją zastrzelił³⁰. Również i w tym przypadku walka o własne marzenia na przekór wartościom rodzinnym nie przyniosła upragnionego szczęścia.

Jednym z wiodących tematów literatury uchodźstwa rosyjskiego pierwszej fali było odzwierciedlenie codzienności emigracyjnej. Nina Berberowa i Irina Odojewcewa, wpisując się w tę tendencję, dążyły do jak najwierniejszego przedstawienia nowej rzeczywistości, w której przyszło im się odnaleźć po opuszczeniu ojczyzny, jednocześnie poruszając uniwersalne problemy ludzkiej egzystencji. Kontynuując tradycje literatury rosyjskiej XIX oraz początku XX wieku obie pisarki ukazały rodzinę jako jedną z najwyższych wartości w życiu każdego człowieka, jednocześnie jednak poddawały jej idealny obraz demitologizacji i polemizowały z wizją dzieciństwa jako złotym okresem beztróski. Bliżej w swoich ocenach okresu dzieciństwa było im nie do *Dzieciństwa* (Детство) Tołstoja, lecz do *Nietoczki Niezwanowej* (Неточка Незванова) Dostojewskiego. W swoich utworach Berberowa i Odojewcewa nie ograniczały się wyłącznie do ukazania dziecięcych udręk, spowodowanych trudną sytuacją materialną oraz poczuciem wygnania i bezdomności, ale odwoływały się także do niestandardowych obrazów matek i ich odbiegających od przyjętych konwenansów stosunków z dziećmi. Na takie ujęcie problematyki rodzinnej przez autorki-emigrantki wpływ miały nie tylko traumatyczne przeżycia, związane z rewolucją 1917 roku i wojną domową, lecz także artystyczne

²⁸ *Ibidem*, s. 42-43.

²⁹ D. Szymonik, *op. cit.*, s. 102.

³⁰ И. Одоевцева, *Праздник*, [w:] eadem, *Зеркало...*, s. 177.

dojrzewanie w obcym kulturowo środowisku. Zarówno w twórczości Berberowej, jak i Odojewcewej, możemy zauważyć charakterystyczne dla całego młodszego pokolenia rosyjskich literatów na obczyźnie sięganie do poetyki zachodnioeuropejskiego modernizmu. Kanon klasycznej literatury rosyjskiej na wygnaniu stał się dla nich nie tyle wzorem do naśladowania, co punktem wyjścia do prowadzenia intertekstualnej dyskusji. Śladów literackiej polemiki można doszukać się również w problematyce rodzinnej omawianych utworów. Pozbawienie kogoś rodziny, w prozie obu emigrantek, jest równoważne z pozbawieniem go własnej tożsamości. Próżno szukać na stronicach tekstów artystycznych Berberowej i Odojewcewej rodzin szczęśliwych. Doskwierają im problemy finansowe oraz utrata bliskich osób. Opisywane przez obie pisarki historie można odczytywać jak parafrazę słynnych już słów Tołstoja: „Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по-своему”³¹. Dodatkowo, podsumowując nasze rozważania, można dojść do wniosku, iż destrukcyjny obraz rodziny w literaturze kobiecej emigracji rosyjskiej stanowi alegorię pogrążającej się w chaosie Rosji oraz metaforę rozdarcia wewnętrznego emigrantów.

Bibliografia

- Agenosov V., *Literatura ruskogo zarubežã*, Moskva 1998.
- Berberova N., *Bez zakata*, Moskva 2011.
- Berberowa N., *Podkrešlenia moje. Autobiografija*, przeł. E. Siemaszkiewicz, Warszawa 1998.
- Berberova N., *Posledniej pervye*, [w:] eadem, *Biãnkurskie prazdniki*, Moskva 2011.
- Berberova N., *Povelitel'nica*, [w:] eadem, *Povelitel'nica. Roman, rasskazy, pësa*, Moskva 2010.
- Curtius E.R., *Literatura europejska i łacińskie Średniowiecze*, tłum. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997.
- Eliade M., *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Warszawa 2008.
- Giddens A., *Socjologia*, Warszawa 2007.
- Kuca Z., *Ženskoe piš'mo na primere N. Berberovoj i N. Tëffi. Kak i o čem pisali pisatel'nicy-ëmigrantki*, [w:] *Kultura literacka emigracji rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej XX wieku: konteksty – estetyka – recepcja*, red. A. Woźniak, Lublin 2013.
- Ndiaye I.A., *Hipertrofia tęsknoty za utraconym domem w poezji emigrantów rosyjskich „pierwszej fali”*, Olsztyn 2008.
- Odoevceva I., *Zerkalo. Izbrannaâ proza*, Moskva 2011.
- Popławska A., Białek E., Lech E., *Słownik symboli*, Warszawa 2014.
- Rubins M., *Parižskaâ proza Iriny Odoevcevoj*, [w:] Odoevceva I., *Zerkalo. Izbrannaâ proza*, Moskva 2011.
- Szymonik D., *Rosyjska powieść rodzinna Srebrnego Wieku*, Lublin 2003.
- Tołstoj L., *Anna Karenina*, [w:] idem, *Sobranie sočinenij v 22 tomah*, t. 8, Moskva 1981.
- Trušková I., *Osobennosti rekonstrukcii provincial'noj istoričeskoj povsednevnosti v proizvedeniâh rossijskich pisatelej XIX-XX vv.*, [w:] *Epoka a literatura i jazyk w Słowiańszczyźnie Wschodniej*, red. A. Ksenicz i in., Zielona Góra 2013.

31 Л. Толстой, *Анна Каренина*, [w:] idem, *Собрание сочинений в 22 томах*, т. 8, Москва 1981, s. 7.

Zaśko-Zielińska M., *Dom w polszczyźnie i innych językach słowiańskich*, [w:] *Dom w języku i kulturze*, red. G. Sawicka, Szczecin 1997.

**THE THEME OF FAMILY IN PROSE OF FEMALE PROSE RUSSIAN EMIGRATION OF FIRST WAVE
(ON THE EXAMPLE OF NINA BERBEROVA AND IRINA ODOYEVTSOVA)**

Summary: The following article is devoted to the reflection on the female writing on the example of prominent emigrants of the younger generation, namely Nina Berberova and Irina Odoyevtseva. In Russian emigration's cultural and literary situation, the problem of perception of the family, family relationships and family values becomes extremely relevant. The present paper highlights the problem of artistic expression of the image of the family in Nina Berberova's and Irina Odoyevtseva's prose. A set of images and motifs within a family perspective are identified and analysed, the theme of family identity in Berberova's and Odoyevtseva's short stories and novels.

Keywords: Nina Berberova, Irina Odoyevtseva, Russian emigration, theme of family